

УДК930.1(477)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І СЕРГІЙ СОЛОВЙОВ У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ ФРОНТИРУ

Ігор ЧОРНОВОЛ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
відділ нової історії
вул. Козельницька 4, 79026, Львів, Україна

Подібно до Фредерика Джексона Тернера та Сергія Соловйова, Михайло Грушевський уважав процес колонізації степових просторів лейтмотивом історії України. Хоча й він не створив якоїсь спеціальної теорії в цьому сенсі – як теза про фронтір Фредерика Джексона Тернера або парадигма “ліс–степ” Сергія Соловйова. Ймовірно, до таких поглядів М. Грушевський дійшов завдяки “Історії Росії з найдавніших часів” С. Соловйова. Це видання М. Грушевський привіз зі собою до Львова та мав його перед очима під час написання “Історії України-Руси”. Згодом, після свого повернення до Києва, М. Грушевський заохочував своїх учнів до таких досліджень. Персонально до проблеми “полудневої української колонізації” М. Грушевський повернувся в останній період своєї діяльності. І хто знає, чи не розвинув би він свої студії в цьому напрямку далі, якби не репресії, заслання та смерть 1934 р.

Ключові слова: фронтір, історіографія України, США, Михайло Грушевський, Сергій Соловйов, Фредерик Джексон Тернер.

Під час Світової Колумбової вистави в Чикаго 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидволітній асистент Вісконсинського університету Фредерик Джексон Тернер (1861–1932) виступив з доповіддю “Значення фронтиру для американської історії. “В дійсності, – переконував Ф. Тернер, – центром нашої історії є не Атлантичне узбережжя, а Великий Захід”. “Існування просторів вільних земель, їх поступове зменшення й просування американських поселень на Захід пояснюють розвиток США”. “Фронтір – це лінія найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. Колоніста сформувало дикунство”¹. Тому історичний розвиток Америки визначений її природним середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг до свободи просував фронтір поселень усе далі в глибину континенту. Ф. Тернер розглядав цей процес у контексті “зіткнення варварства з цивілізацією”. Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтірі, історик впровадив поняття “стрибка в варварство” (*a leap into barbarism*). Проте саме зіткнення з “варварством” сформувало суспільство Сполучених Штатів

¹ Цит. за виданням: Frederick Jackson Turner, “The Significance of the Frontier in American History,” *Rereading Frederick Jackson Turner: “The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays*, with Commentary by John Mack Faragher (New York: H. Holt, 1994), 31–33; Фредерик Дж. Тернер, “Значення фронтиру для американської історії,” *Україна модерна* 18 (2011): 11–46.

Америки. Бо його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як “*a composite nationality*” (себто незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі.

Досліджуючи історіографію компаративних фронтів, я натрапив на статтю американського історика російського походження Марка Бейсина про паралелі між Тернеровою концепцією фронтиру й ідеєю Сергія Соловйова про парадигму “ліс–степ” як ключовим поняттям історії Росії². Вказавши на спільне інтелектуальне коріння їхніх світоглядів (націоналізм, географічний детермінізм, позитивізм, соціал-дарвінізм), М. Бейсин водночас наголосив на глибоких розбіжностях в оцінках фронтирних суспільств. Тернерів фронтір – це оптимізм перманентного відродження, “фонтан юності”, в С. Соловйова – прокляття відкритого простору, песимізм перманентного страждання. “Для Західної Європи та її народів природа була матір’ю, а для народів, яким було призначено діяти тут [себто в Росії], – мачухаю”³, – стверджував С. Соловйов. Ф. Тернер уважав, що відносно легка можливість податися на Захід перешкоджала загостренню класової боротьби й посередньо посприяла утвердженню демократії; російська ж колонізація, на думку С. Соловйова, відтягнувши зі серцевинних російських земель найпідприємливіші опозиційні елементи, посприяла утвердженню кріпацтва та деспотизму. “Ця розкиданість і розпливчатість, – писав російський історик, – разом із звичкою забиратися геть при щонайменшому дискомфорті, все це разом породило умову напівосілости, брак прив’язання до одного місця, схияло до легкого хліба, марнотратства, зробило [росіян] неспроможними концентрувати свою інтелектуальну енергію, привчило їх жити сьогодишнім днем” (*приучало к исканию легкого труда, к бесрасчеливости, к какой-то междоумочной жизни, к жизни день за день*)⁴. А оскільки “російська природа неспроможна стимулювати людський дух і розвивати в ньому почуття краси, схильність прикрашати побут і піднімати його понад земну монотонність”⁵, це притупило їхні естетичні почуття. Тому на відміну від США, колонізація сповільнювала розвиток цивілізації та надала Росії неєвропейського характеру.

За цим прикладом я вирішив простежити наявність думок, співзвучних концепції фронтиру, в українській історіографії, у творчості М. Грушевського зокрема.

Українській історіографії XIX ст. взагалі притаманний колонізаційний дискурс, себто усвідомлення факту заселення степових просторів України, який завершився щойно в першій половині цього століття. Такий підхід був притаманний також

² Mark Bassin, ““Turner, Solov’ev and the “Frontier Hypothesis”: The Nationalist Signification of Open Spaces,” *The Journal of Modern History* 65, no. 3 (1993): 473–511.

³ Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен* (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959), кн. 7, 8.

⁴ Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен* (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960), кн. 2, 648.

⁵ Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен* (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959), кн. 1, т. 1–2, 62–63.

польській історіографії⁶. Зауважу, що “История России с древнейших времен” С. Соловйова в шести книгах (Санкт-Петербург: “Общественная польза”, без року видання, 1894–1895?) з екслібрисами М. Грушевського нині зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, тому цілком імовірно, що М. Грушевський привіз її з собою до Львова і мав на своєму робочому столі, коли писав “Історію України-Руси”.

Отже, образ української колонізації в “Історії України-Руси” М. Грушевського співзвучний песимістичним інтонаціям “Історії Росії з найдавніших часів” С. Соловйова⁷. “Страшні спустошення від азійських кочовиків приносили величезні утрати в людях і майні, – писав український історик. – Тільки вкінці зруйнована, приведена до розпуки людність рishалася кидати насиджені місця та йти в бідні й негостинні лісові чи гірські краї, йти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати знайти серед них місце, щоб на ново загосподарюватися. Величезних засобів енергії і матеріальних трат коштувала така зміна. Потім, коли колонізація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности напружувалися, розпливалися в господарській екстенсивности; вкладалися маси енергії й достатку в культивування, присвоєння оселі й культурі здичілих просторів, щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В сих флуктуаціях згинула страшенна маса народнього капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та сотворення найелементарніших підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сили для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергію народу, його вищих верств і правительств. Колонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. [...] Дозвільні, розкішні простори, що припали на долю українському народови в його історичному житті, сі текущі медом і молоком краї, що були предметом зависти сусідів, сей “тихий рай” української природи, оспіваний поетами – не принесли щастя. Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну історію українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліття історичного життя передало сучасним поколінням, – українська територія багато завинила”⁸.

⁶ Див. короткий огляд М. Грушевським бібліографії української колонізації станом на 1897 р.: Михайло Грушевський, “Źródła dziejowe, t. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI: Ziemie Ruskie, opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. Ukraina. Kijów – Braclaw), dział III, Варшава, 1897,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 17 (1897): 9–22.

⁷ Bassin, “Turner, Solov’ev and the “Frontier Hypothesis,” 471–511.

⁸ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1991), т. 1, 14–16.

Зауважимо також, що М. Грушевський проводив й прямі паралелі з колонізацією просторів США. Розповідаючи про карколомне зростання чисельності козаків у середині XVI ст. у томі сьомому “Історії України-Руси”, український класик зауважив: “Як була се доба незвичайного, чисто американського зросту східно-української колонізації – так же буйно, по-американськи разом з нею зростала козащина”⁹.

Але акцентуючи основну увагу на політичній історії, М. Грушевський (зауважмо, так само, як С. Соловйов та В. Ключевський у їхніх багатотомних історіях Росії), не дав цілісного колонізаційного образу освоєння українських просторів. Все ж ідея колонізації як лейтмотиву історії України не полишала М. Грушевського до останніх його днів. Сам він уже не повертався до цієї проблеми й заохочував до таких досліджень інших¹⁰. Що стосується власне історичної науки, то на факторі колонізації як ключовій проблемі історії України найбільше акцентував увагу Віктор Юркевич (1898–1939). Він поставив цю проблему як першочергове завдання історіографії та структурував рух українських піонерів, виділивши вільний, добичницько-військовий, напівосілий господарський (передовсім пасічництво) та осілий городовий види колонізації. А з огляду теорії з усіх учнів М. Грушевського найбільш співзвучними ідеям Ф. Тернера були думки двох представників його “львівської школи”: Степана Томашівського, який просто переніс ідею Соловйова про “ліс–степ” на український ґрунт¹¹, та Степана Рудницького (1877–1937), який став фундатором української наукової географії та геополітики. Після закінчення Львівського університету С. Рудницький продовжив студії у Відні та Німеччині (1902), де вивчаючи геополітику, ймовірно, ознайомився також із теорією фронтиру (в середовищі німецьких геополітиків теза Ф. Тернера була знана добре). Принаймні, до такої думки спонукають такі його слова: “Далеку аналогію зустрічаємо в колоніальній історії Північної Америки. Лісові й степові пустирі, що відділювали тутешні молоді європейські колонії від ворожих індіанських племен, витворили окремі гурти й формації пограничної людності (“Coureurs des bois”, “Backwoodsmen”, “Pioneers”), які відігравали в північно-американських колоніях таку саму роль, як козаки на Україні, творили передню сторожу поступу культури в граничні пустирі”¹². Учений постійно

⁹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1995), т. 7, 264, 269, 270.

¹⁰ Сергій Шамрай, “До історії залюднення Степової України в XVIII в.,” *Записки історично-філологічного відділу ВУАН* 24 (1929): 207–302; Олексій Баранович, *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* (Київ: ВУАН, соціально-економічний відділ, комісія історично-географічна, 1930); Віктор Юркевич, *Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького* (Київ: ВУАН, катедра історії України доби феодалізму, 1932).

¹¹ Степан Томашівський, *Українська історія. Нарис* (Львів: Видавництво “Вчора і нині”, 1919), т. 1, 12. Див. також: Степан Томашівський, “Схід і Захід. Історично-культурний нарис,” *Політика* 1 (1926): 6–12.

¹² Степан Рудницький, “Українська справа зі становища політичної географії,” *Степан Рудницький, Чому ми хочемо Самостійної України?* (Львів: Світ, 1994), 104. Перше видання: Степан Рудницький, *Українська справа зі становища політичної географії* (Берлін: Українське Слово, 1923).

наголошував на “окрайному положенні” українських земель на межі лісу та степу та на величезному колонізаторському досвіді українського народу. “Український народ повстав, без ніякого сумніву, в лісовій і луговій полосі України ... Не в степу, який аж по XVI [віку] був для українців страшним “диким полем”, а на полях і узліссях лісової полоси, на луках лугової полоси, де хліборобство знаходило добрі умовини й лучба була нетрудна, вперше загустилося українське населення і повстали перші українські державні організми. Та найбільше значіння української лісової полоси полягає на тім, що вона давала українському народові найцінніший захист протягом цілого півтисячолітнього татарського лихоліття ... Коли кочове лихоліття в деяких часах слабло, посувалася українська хліборобська колонізація поволеньки в степи, коли ж напір кочівників більшав, вона п’ятилася знов у ліси”¹³. Драма вікової боротьби лісового та степового населення завершилася в XIX ст., коли колонізація степових просторів землеробами завершилася¹⁴.

До проблеми колонізації як лейтмотиву історії України М. Грушевський повернувся в останній період своєї діяльності – а саме в статті “Степ і море в історії України”¹⁵. У цьому своєму тексті М. Грушевський не лише наголосив на “полудневій українській експансії” (як це він регулярно робив у своїх працях особливо раннього львівського періоду), а й запропонував періодизацію заселення Українського Степу від найдавніших часів з акцентом на взаємодії різних культур: 1) палеонтологічний (“до стрічі місцевого життя з історичним народом Середземномор’я і Малої Азії”, себто з греками); 2) античний (“від тих стріч і зав’язків постійних факторій і до початку візантійської доби”); 3) доба “панування кочівницьких орд”; 4) козацька доба; 5) “дoba нового заселення” (після ліквідації Запорозької Січі та Кримського ханства).

Отже, подібно до Ф. Тернера та С. Соловйова, М. Грушевський вважав процес колонізації степових просторів лейтмотивом історії України. Але на відміну від них, не створив якоїсь спеціальної теорії в цьому сенсі (як теза про фронтір Ф. Тернера або парадигма “ліс–степ” С. Соловйова). Ймовірно, до таких поглядів М. Грушевський дійшов завдяки “Історії Росії з найдавніших часів” С. Соловйова. Принаймні, цю книгу М. Грушевський привіз зі собою до Львова та мав його перед очима під час написання “Історії України-Руси”. Згодом, після свого повернення до Києва, він заохочував своїх учнів до таких досліджень.

¹³ Там само, 126.

¹⁴ Детальніше про паралелі між концепцією фронтиру Ф. Тернера й українською історіографією див.: Ігор Чорновол, “Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтиру,” *Історія – ментальність – ідентичність* 4 (2011): 151–164; Ігор Чорновол, “Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 23 (2013): 260–282; Ігор Чорновол, *Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір* (Київ: Критика, 2015), 163–190.

¹⁵ Михайло Грушевський, “Степ і море в історії України,” *Український історичний журнал* 1 (2016): 176–194.

Персонально до проблеми “полудневої української колонізації” М. Грушевський повернувся в останній період своєї діяльності. І хто знає, чи не розвинув би він свої студії в цьому напрямку далі, якби не репресії, заслання та смерть 1934 р.

MYKHAILO HRUSHEVSKYI AND SERGEI SOLOVYOV IN THE LIGHT OF THE FRONTIER THESIS

Ihor CHORNOVOL

Ivan Krypjakievych Institute of Ukrainian Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Modern History
4 Kozelnytska str., 79026, Lviv, Ukraine

The author continues his comparative investigations of the issue of frontier first introduced by Frederick Jackson Turner in 1893. Following Mark Bassin, the American historian, who compared views of Turner and Solovyov in 1993, the author suggested to compare historiography of Frederick J. Turner (1861–1932), Sergiei Solovyov (1820–1879), and Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). All three historians approached the past of their native countries focusing on the significance of colonization. Solovyov influenced Hrushevskiy's *Weltanschauung* strongly, while leaving Kyiv for Lviv, the Ukrainian scholar took Solovyov's masterpiece “The History of Russia since the Ancient Times”. The author found out its copy stamped by Hrushevskiy exlibris in the Department of Manuscripts in Vasyl Stefanyk Lviv Scientific Library, National Academy of Sciences. Hrushevskiy did not hear the name of Turner ever, admittedly, although he made comparisons of some episodes of the Ukrainian history with that of the USA. But contrary to Turner's frontier thesis and Solovyov's paradigm “Forest – Steppe”, Hrushevskiy did not find any special theory in that sense. On the other hand, Hrushevskiy inspired his students (Viktor Yurkevych, Serhij Shamraj, Oleksij Baranovych in Kyiv, Stepan Rudnytskyi and Stepan Tomashivskiy in Lviv) to continue research of the significance of colonization for the history of Ukraine. Personally he turned back to his focus of colonization as a mainstream of the Ukrainian history in 1930 but was not able to develop his views because of repressions, exile, and eventual death in 1934.

Key words: frontier thesis, historiography, Ukraine, USA, Mykhailo Hrushevskiy, Sergiej Solovyov, Frederick Jackson Turner.

REFERENCES

- Baranovych, Oleksii. *Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.* Kyiv: VUAN, sotsialno-ekonomichniy viddil, komisiia istorychno-heohrafichna, 1930. (in Ukrainian).
- Bassin, Mark. ““Turner, Solov'ev and the “Frontier Hypothesis”: The Nationalist Signification of Open Spaces.” *The Journal of Modern History* 65, no. 3 (1993): 473–511. (in English).
- Chornovol, Ihor. “Dyskurs kolonizatsii v ukrainskii istoriografii u svitli teorii frontyru.” *Istoriia – mentalnist – identychnist* 4 (2011): 151–164. (in Ukrainian).
- Chornovol, Ihor. “Dyskurs kolonizatsii, teoriiia frontyru ta istoriografiia Ukrainy.” *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 23 (2013): 260–282. (in Ukrainian).
- Chornovol, Ihor. *Komparatyvni frontyry: svitovyi ta vitchyzniani vymir.* Kyiv: Krytyka, 2015. (in Ukrainian).

- Hrushevskiy, Mykhailo. "Step i more v istorii Ukrainy." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2016): 176–194. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. "Źródła dziejowe, t. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI: Ziemie Ruskie, opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. Ukraina. Kijów – Braclaw, dział III, Varшава, 1897." *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 17 (1897): 9–22. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, t. 1. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, 1995, t. 7. (in Ukrainian).
- Rudnytskyi, Stepan. "Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi heohrafii." *Stepan Rudnytskyi, Chomu my khochemo Samostiinoi Ukrainy?* Lviv: Svit, 1994. (in Ukrainian).
- Rudnytskyi, Stepan. *Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi geografii*. Berlin: Ukrainske Slovo, 1923. (in Ukrainian).
- Shamrai, Serhii. "Do istorii zaliudnennia Stepovoi Ukrainy v XVIII v." *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN* 24 (1929): 207–302. (in Ukrainian).
- Solovyev, Sergey. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*. Moskva: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoy literatury, 1959, kn. 1, t. 1–2. (in Russian).
- Solovyev, Sergey. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*. Moskva: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoy literatury, 1959, kn. 7. (in Russian).
- Solovyev, Sergey. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*. Moskva: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoy literatury, 1960, kn. 2. (in Russian).
- Turner, Frederyk Dzh. "Znachennia frontyru dlia amerykanskoi istorii." *Ukraina moderna* 18 (2011): 11–46. (in Ukrainian).
- Tomashivskiy, Stepan. "Skhid i Zakhid. Istorychno-kulturnyi narys." *Polityka* 1 (1926): 6–12. (in Ukrainian).
- Tomashivskiy, Stepan. *Ukrainska istoriia. Narys*. Lviv: Vydavnytstvo "Vchora i nyni", 1919, t. 1. (in Ukrainian).
- Turner, Frederick Jackson. "The Significance of the Frontier in American History." *Rereading Frederick Jackson Turner, "The Significance of the Frontier in American History" and Other Essays*. With Commentary by John Mack Faragher. New York: H. Holt, 1994. 31–33. (in English).
- Yurkevych, Viktor. *Emihratsiia na Skhid i zaliudnennia Slobozhanshchyny za B. Khmelnytskoho*. Kyiv: VUAN, katedra istorii Ukrainy doby feodalizmu, 1932. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.

Прийнята до друку